

6
2001

ЗАҢ

Республикалық құқықтық, ғылыми-практикалық журнал

Қазақстанның Даму Банкі туралы
Қазақстан Республикасының заңы

4-бет

Шағын кәсіпкерлікті дамыту мен
қолдаудың 2001—2002 жылдарға
арналған мемлекеттік бағдарламасы
ҚР Президентінің Жарлығы

13-бет

Әділбилік — тәуелсіздігімен
беделді

Заңға түсініктеме

23-бет

Әбдіжәлел БӘКІР,
Қазақстан Республикасы
Парламент Мәжілісінің
депутаты

БАҚ бағымызға айналар ма екен?

Еліміз тәуелсіздік алған соңғы он жылдың биігінен қарасақ, қоғамдық өмірдің барлық салалары сияқты ақпарат кеңістігімізде де күрделі өзгерістер болды. Ата заңымызға сөз бен шығармашылық еркіндікке кепілдік берілуі, цензураға тыйым салынуы бұқаралық ақпарат тасқынын дүниеге алып келді. Қазіргі күні республикамызда 1348 бұқаралық ақпарат құралдары бар. Кешегі кеңестік кезеңде ойға да келе қоймайтын мемлекеттік емес жүйелер құрылып, 886 газет-журнал мен телерадио арналары ашылды. Бұрын облыс орталықтарында қазақ және орыс тілінде бірден-бір ғана газет шығатын болса, оның қатары оншақтыға жетті. Бұл, әрине, жалпы қуанарлық, құптарлық құбылыс. Бұның тәуелсіздіктің төл нәтижесі екеніне, оған қоғамымызда толыққанды заңдық негіз жасалғанына ешкім дау айта алмайды. Алайда, санға сапа сай келмеді. «Демократия», «сөз бостандығы» деген желеумен осыншалықты дамыған ақпарат кеңістігінде толып жатқан келеңсіз көріністер де орын алып отыр. Баспасөздің бетін айқындайтын, оқырманды көбірек тартудың «тиімді» амалдарының бірі —

«сенсация», «жұртты елең еткізу» деп түсінген кейбір қаламгерсымақтар адамның он екі мүшесін тәптіштеп жазып, «талантын» таныта бастады. Қазағымызға тән әдептілік, ұяттылық, парасаттылық, имандылық деген ұғымдар ұмытылып, арзан қол, тіпті көргенсіз дүниелердің бүгінгі отандық ақпарат кеңістігінен орын алуы өкінішті-ақ. Сондай-ақ, бүгінгі республикамыздағы бұқаралық ақпарат құралдарының 14 пайызы ғана таза қазақ тілінде болуы, қазақ және орыс тілінде шығады деп саналатын 500-ге жуық газет-журналдар мен телерадио арналардың негізінде орыс тіліндегілер екені қазіргі көкірегі ояу, таным дүниесі кең ұлт көрермендерін қанағаттандырып отырған жоқ. Өсіресе, шетелдерден ақпарат тасқынын төгіп жатқан телерадио арналары туралы баспасөз бетінде ылғи да мәселе көтеріліп келеді. Осыдан екі жылдай бұрын Алматы қаласының 70-тей зиялы азаматы Президентімізге, Парламентке, Үкіметке арнайы ашық хат та жазған-ды. Соның нәтижесінде 1999 жылы қабылданған «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңның 14-бабының 2-тармақшасына Мәжіліс депутаттары «Порнографиялық және арнаулы сексуалды-эротикалық сипаттағы радио, теледидар бағдарламаларының эфирге шығарылуына, сондай-ақ, кино және бейне өнімінің көрсетілуіне, қатігездік пен зорлықты насихаттауға тыйым салынады» деген қосымша қосқан-ды. Алайда, арада жеткілікті уақыт өтсе де, жағдай онша өзгере қоймады. Мұның негізгі себебі көптеген телеарна-

лар хабарларының 70-80 пайызын шетелдік ретрансляциялық хабарлар құрайтындығында жатыр. Шынтуайтына келгенде өздерін «тәуелсізбіз» деп атап жүрген, хабарларының оншақты пайызын ғана төл өнімдері құрап отырған телерадио арналарын кәсіби ұжымдар деудің өзі қиын. Кейбір аймақтарда телеарналар тек ретранслятарлық рөл атқарып, өз өнімдерін шығармады. Ал енді телеарналардағы хабарлардың мазмұнына келсек, ертеден кешке дейін, кештен таң атқанша шетелдің өмір салты насихатталып, Қазақстан халықтарының мәдени-рухани сұраныстары есепке алынбай, ұлттық менталитетіміз аяққа басылуда. Халық жазушысы Қабдеш Жұмаділовтың «Ит базары» деген («Қазақ әдебиеті», 16 наурыз 2001 жыл.) әңгімесінде: «Қалада телеарна деген мұндай көп бола ма, қайсысын басып қалсаң да, бірдеңе көрсетіп жатады. Неше алуан шетелдік фильмдер: қырғын соғыс, ұрыс-төбелес, тырдай жалаңаш айқасып жатқан ғашықтар» деп бүгінгі шындықты дөп басыпты.

Республика жұртшылығының телерадио арналары алқылы хабарлар мазмұнына алаңдаушылығы негізсіз емес еді. Қазақстанның төлтума мәдени-рухани өнімінің — кітап, газет-журнал, кино, театр, т.б. түрлерінің бүгінгі нарық қыспағындағы жағдайында, теледидар бұрын-соңды кездеспеген ықпалға, құдіретті күшке ие болып отыр. Ес білген баладан еңкейген кәріге шейін теледидар алдында күніне бірнеше сағаттап отырмайтын адам кемде-кем шығар. Телесоциологтар зерттеулеріне қарағанда ең дамыған елдердің өзінде

жеке тұлғаларды қалыптастырудағы теледидардың рөлі 45 пайыздай екен. Ендеше, теледидар қандай болса — ұлт та сондай болады деген сөз біздің еліміз үшін де айрықша маңызды болып отырғанын ескерте кеткен артық емес.

Тағы бір айта кететін мәселе 1997 жылы қабылданған «Тіл туралы», одан кейінгі «Бұқаралық ақпарат құралдары» заңдардағы электронды ақпарат құралдарының тілі жөніндегі нормалар көптеген телерадио журналистерінің естерінен шығып кетті. Бұл туралы «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заң жобасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөніндегі Үкімет ұсынысына оппонеттердің Парламетке үндеу, хаттар жазғанда жұмған ауыздарын ашпаулары тегіннен тегін емес.

Міне, республикамыздың ақпарат кеңістігінде қалыптасып отырған осындай жағдайда «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөніндегі Үкімет ұсынысы батыл қадам еді. Жобадағы негізгі мәселенің бірі — «шетелдік бұқаралық ақпарат құралдары өнімінің ретрансляциялық көлемі телерадио хабарын тарататын арналар бойынша берілетін жалпы хабарлардың 20 пайызынан аспауға тиіс» деген ұсыныс. Бұдан басқа, қоғамға анық хабар берудегі бұқаралық ақпарат құралдарының, сондай-ақ ақпарат беретіндердің жауапкершілігін арттыру, т.б. мәселелер бар еді. Алайда, біздің бүгінгі әңгімеміз «20 пайыздық шектеу» жөнінде болмақшы.

Заң жобасы өткен жылғы қарашада Парламентке түскеннен-ақ республикамыздағы көптеген бұқаралық ақпарат құралдарының

өкілдері, әсіресе тәуелсіз телерадио журналистері, солардың жана-шырлары Үкімет ұсынысына атой салып, шабуылды бастап жіберді. Олар өздерінше: «Заң жобасындағы өзгерістер мен толықтырулар сөз бостандығына жасалған қастандық. Қазақстан Республикасының Конституциясына, еліміздің басқа мемлекеттермен жасалған ақпарат жөніндегі келісімдерінің талабын өрескел бұзу, сол себептен Үкімет бұл құжатты кері қайтарып алуы керек немесе депутаттар оны қабылдамай тастаулары қажет» деп шуласты. Шындығында, заң жобасы олардың ең осал жерлеріне тиіп еді. Мысалдарға жүгіне кетейік. Әр түрлі аймақтардан 26 телеарна жұмысын зерделеп көрдік. Олар тәулігіне 646 сағат хабар береді екен, оның ішінде төл өнімдері 82 сағат, 654 сағаты ретрансляциялық хабарлар. Ал мемлекеттік тілге келсек, ол бүкіл хабарлардың 2-ден 20 пайызға дейінгі көлемін құрайды. Күнделікті 24 сағаттық хабарларының 2-3 сағаты ғана төл өнімдері болып отырған «Европа+Қазақстан», «Русское радио — Қазақстан» радиоарналары туралы не деуге болады? «Русское радио» өзін «Самое лучшее в Казахстане» деп жарнамалайды. Ойлап көріңіздерші, кімдер дауыс көтерулері керек еді? Кімдердің ашынулары қажет еді? Шектен тыс салқынқандылығымыз-ай! Рас, кейде кешегі құлдық психологиямыз да әсер етпей тұрмайды-ау!

Енді әңгіме болып отырған заң жобасының Мәжілістегі талқылануы туралы бірер сөз. Палата мен комитеттерге, жеке депутаттар атына түскен қарама-қайшы хаттар мен үндеулер тасқыны бұрын-соңды болмаған жағдайды көрсетті.

Тіпті жекелеген депутаттарға арнайы телефондар да соғылды.

Рас, заң жобасындағы көтерілген мәселе оңай емес-ті. Сондықтан арнайы құрылған жұмыс тобының алғашқы екі отырысында оның тұжырымдамалық жай-жапсары әңгіме болды. Соңғы үш отырыста салыстырма кестемен жұмыс істелді. Үкімет ұсынған шетелдік бұқаралық ақпарат құралдары өнімінің ретрансляциялау көлемін шектеу жөніндегі заң жобасындағы 14-бапқа толықтыруды принципінде барлық комитеттер қолдағанымен, пайыз мөлшері жөнінде әр түрлі пікірлер болды. Жұмыс тобының ұсынысымен республикадағы телерадио арналар таратып отырған хабарларының көлемі талданды. Мүмкіндігінше оларды сақтап қалудың амалдары іздестірілді. Көптеген телерадио арналардың экономикалық жағдайлары ескерілді. Сөйтіп, бас комитет заң жобасын жасаушылармен қоян-қолтық жұмыс істей отырып, қиыншылықтан шығар жол тапты. Ол «20 пайызға» біртүрлі кешу жолы еді, яғни, ретрансляциялауды 2002 жылдың 1 қаңтарынан бастап 50 пайызға, 2003 жылдың 1 қаңтарынан бастап 20 пайызға дейін шектеу қажет деген тоқтам жасалды.

Алайда, заң жобасы Мәжілісте алғаш қарағанда күрделі жағдайдың болғаны жасырын емес. Үкімет ұсынған жобаны қолдамайтын бірсыпыра әріптестеріміз әлсін-әлсін өре түрегеліп, ретін тауып заң жобасын өткізбеуге ұмтылып, салыстырма кесте бойынша талқылауды тоқтатуға тырысып бақты. Кейбіреулері өздерін қай елдің азаматтары екенін шатастырып алды ма деп те ойлауға тура

келді. Олардың әңгіме елдің рухани тәуелсіздігі туралы болып отырғанын түсінбегені екіншіті-ақ. Осыны байқаған бірер әріптесіміз заң жобасын қарауды келесі отырысқа ауыстыру жөнінде ұсыныс жасады. Мұны көпшілік депутаттар қолдады. Мәжілістің келесі отырысында әрптестеріміз түсіністікке келіп, заң жобасы мақұлданып, Сенатқа жіберілді. Сенат қабылдап, Президентіміз заңға қол қойды. Ол баспасөз бетінде жарияланды.

Заң жобасын Мәжілісте талқылау нені көрсетті? Біріншіден, осындай ұлттың тағдырына тікелей қатысты мәселелерді әңгіме еткенде депутаттар қатарында Шерағаң мен Фәең (Фариза) сияқты ұлт намысын ту етіп, оның абыройын асырып жүрген ұлтжанды азаматтардың қатары көбірек болғаны абырой әкелді. Екіншіден, бұқаралық ақпарат құралын, оның электрондық түрін де тек бизнес деп түсінушілік Парламенттегі кейбір «жас қазақтардың» санасына қатты ұялаған сияқты. Тіпті олардың идеологиямен тек мемлекеттік телерадиоканалдар ғана айналысуы керек дегенін түсіну қиын болды. Сонда бұқаралық ақпарат құралы өнімдерінің түрін мазмұнынан қалай айыруға болады? Үшіншіден, ұлттық болмыстардан алшақ, орысша оқып, еуропаша тәлім-тәрбие алып ержеткен азаматтармен ұлттың рухани дүниеге қатысты мәселелерді талқылау өте ауыр екен. Ондай кісілер Қазақстан Республикасының «Ұлттық қауіпсіздік туралы» заңында көрсетілген «басқа мемлекеттердің тарапынан ақпараттық экспансия жасау мен қоршауға жол бермеу үшін ақпараттық қауіпсіздігімізді қамтамасыз ету қажеттігін түсіне бермейтін сияқты.

Олар еліміздегі халықтың 50 пайызынан астамын құрайтын қазақтардың, басқа да өз тілдерінде хабар тыңдағысы келетін ұлт өкілдерінің конституциялық құқығын ұғына қоймайды екен.

Заң жобасының қабылдануы Елбасымыздың ерекше қолдау көрсеткенін айта кеткен артық болмас. Президентіміз «Қазақстан теледидары мен радиосы» республикалық корпорациясында болған сөзінде: «Егер Қарулы күштер мемлекеттің қауіпсіздігін, оның аумақтық тұтастығын қамтамасыз етіп, қандай да бір сыртқы жаулардан қорғау қажет болса, бұқаралық ақпарат құралдары адамдарды тәрбиелеп, рухани салаға әсер ету арқылы біздің мемлекетіміздің қауіпсіздігіне өзінің ықпалын тигізеді» деген болатын.

Заң жобасы Мәжіліс комитеттерінде, жұмыс тобында талқыланып жатқанда республикамыздың түкпір-түкпірінен қолдап, хат жазғандардың да болмағанын айтқан жөн. Оңтүстік Қазақстан облысы Қазығұрт ауданы Рабат елді мекенінен хат жолдаған Балабек Естайұлы: «Қалың қазақтың өз ұлтының салт-дәстүріне сай мәдениетіне лайық хабарларды көруге, құлағымен естуге, баспасөзден оқуға құқығы жоқ па? – дей келіп, — Телерадио хабарларындағы жезекшелік пен атыс-шабыс, кісі өлтіру, адам тонау сияқты түрлі сұрқиялықтарға қазір тыйым салынбаса, кейін кеш болады» деп жазыпты. «Егемен елдің ұлттық идеологиясына сырттан қол сұғуға жол беруге болмайды. Бұл – тәуелсіздік талабы!» депті Алматы қаласы әкімшілігі тіл басқармасының кеңейтілген алқа мәжілісіне қатысушылар. Реті келген осы бір

сәтті пайдаланып, заң жобасы жөнінде құрылған жұмыс тобының жетекшісі ретінде біздерге қолдау көрсетіп, хат жолдағандардың барлығына ризашылық сезімімізді білдіргіміз келеді.

Ретрансляциялық хабарларды шектеу жөніндегі тұжырыммен келіспеушілік Заң қабылданып кеткенмен әлі де баршылық. Бұл туралы не айтуға болады? Біріншіден, әлемдік ақпарат кеңістігінде мазмұнды мемлекет, қоғам, халық мүддесіне сәйкес реттеу деген қашаннан бар дүние. Өзінің бүгінгі мен келешегін ойлаған қоғам мұндай қадамға бармай тұрмайды. Мысалы, теледидарларында шетелдік хабарлардың шектен тыс көрсетілуі Ресейдің өзін қатты алаңдатып отыр. Екіншіден, телерадиохабарлар жиіліктері — қоғамдық ресурс және тапшы тауар. Сондықтан қоғам оны тиімді пайдалануды қалайды, елдің ұлттық және мәдени сұранысын қанағаттандыруды талап етеді. Үшіншіден, Үкімет ұсынысы Конституциямызға, мемлекетіміздің басқа елдермен келісімдеріне тіпті де қайшы келмейді. Бұны тиісті құжаттарды зерделеп оқығандардың аңғаруы қиын емес. Ата заңның 20-бабының 2-тармақшасында «Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар» делінген. Үкімет ұсынысының оппонеттері осы тармақшадағы «заң жүзінде тыйым салынбаған» деген қағиданы байқамай қала береді.

Ия, сонымен «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңға тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Оның республика журналистер қауымында, қаламгерлерге қатысты әр түрлі ұйымдарда, парламетте жан-жақты талқыла-

нуы көптеген қордаланып келе жатқан бірсыпыра мәселелердің оң шешімін табуына игі ықпал етті. Біле білгенге, бұл заңнан журналистер қауымы ұтпаса, ұтылмасы анық. Заңға сәйкес шетел хабарларын таратуды шектеген телерадио компанияларында жаңа жұмыс орындары ашылуы тиіс.

Заң жобасы мәжілісте талқыланып жатқан кезде Елбасы Үкіметке отандық бұқаралық ақпарат құралдарын қолдау мақсатында құн салығынан (ҚҚС) босату жөнінде тапсырма берді. Сөйтіп, кино өнімдері мен бейнеклиптерді (жарнама роликтерін қоса алғанда) қоспағанда, өз өндірісінің теле мен радио өнімдерін өндіру және сату жөніндегі айналымдарға ҚҚС-ның нөлдік ставкасы белгіленді. Сондай-ақ, теледидар және радио хабарларын таратуға арналған радиожиілік спектрін пайдаланғаны үшін жылдық ақы төлеудің орнына, бір жолғы алым төлеудің жеңілдетілген тәртібі белгіленді. Бұның барлығын нақты қамқорлық деп білу керек.

Енді республика ақпарат кеңістігінде жаңаша жағдай қалыптасатын болар. Отандық телерадио өнімдерін жасауға жол ашылды. Телерадио журналистеріне сұраныс пайда болып, олардың кәсіби шеберлігін жетілдіре түсудің қажеттігі туды. Ақпарат құралдарының тілі туралы заңдық нормаларды сақтауға да игі қадам жасалды.

Сөз соңында, бұқаралық ақпарат құралы, әсіресе, оның осы кезге дейін қатты сынға ұшырап келген электронды түрі халқымыздың бағына айналады деген сенімнің көкейімізге орныға бастағанын айтқымыз келеді.